

MARGARIDA CASTELLANO

Autobiografia, identitat i diversitat cultural

Les altres catalanes i la literatura entre fronteres

Els moviments migratoris que han travessat el segle XX han fet possible en la literatura catalana un seguit de textos singulars, nous, potser inesperats. Textos que formen part d'un cos d'escrits que ens recorda que les identitats són múltiples i que a les esclertes d'allò que és hegemònic sorgeixen aportacions culturals i socials, i de gènere, que ens ajuden a entendre millor les noves textures de la societat.

Hi ha diverses maneres d'endinsar-nos i de mostrar els canvis socials que han modificat el món i la nostra manera d'entendre'l. Però si hi ha una manera ben interessant i significativa d'analitzar-los és mitjançant les produccions literàries i, concretament, a través del gènere autobiogràfic. Certament, la literatura ha estat des de sempre un terreny on es produeixen i es manifesten contactes lingüístics i culturals. La literatura catalana no n'és una excepció.

La nostra època, segons el sociòleg polonès recentment desaparegut Zygmunt Bauman, es caracteritza per l'erosió de les realitats sòlides que fins ara coneixíem, la qual cosa ha resultat en un món més precari, més provisional, marcat pel canvi i la innovació constant. Un món, també, tot sovint esgotador. Vet ací la *modernitat líquida* que vivim: una modernitat en recomposició que comparteix arrels amb la crítica postcolonial i que ens parla d'espais fronterers i processos d'hibridació.

Margarida Castellano (Torrent, 1981) és professora de català a Secundària i professora associada del Departament de Didàctica de la Llengua i la Literatura de la Universitat de València. Es va doctorar en Filologia Catalana amb la tesi «La construcció del subjecte autobiogràfic femení en la literatura catalana de la immigració». A hores d'ara dirigeix el CEFIRE de Plurilingüisme en el marc de la renovació de les polítiques educatives impulsades per la Generalitat Valenciana. Ha estat guanyadora del Premi Joan Fuster d'Assaig 2017 amb l'obra *Passats i presents d'allà i d'ací: memòria, identitat i jo autobiogràfic en la narrativa en català de dones immigrants*

En la història de la literatura catalana contemporània, hi ha una data que marca l'inici d'aquesta inclusió d'altres identitats en l'imaginari col·lectiu: l'any 1964 es publicava l'obra més coneguda de Francesc Candel, *Els altres catalans*, un text a mitjan camí entre el gènere periodístic i l'assaig, amb el qual l'autor explicava la seua experiència migratòria i apel·lava els immigrants provinents d'altres zones de l'Estat espanyol perquè s'implicaren en la construcció de la nació. Amb aquesta obra, publicada ja fa més de mig segle, s'obria una finestra a aquestes altres identitats, híbrides i intersticials, però allò ben cert és que els processos migratoris de les darreries del segle XX ens mostren un món cada cop més globalitzat i unes identitats com més va més complexes que cal tenir presents, especialment pel que suposa per a d'altres identitats que s'hi sentiran reflectides.

Però volem centrar-nos ara en l'anàlisi de l'aportació que ha fet a la literatura catalana una nova generació d'escriptores que, a través del gènere autobiogràfic, justifiquen i reclamen la seua inclusió dins el significat tradicional d'identitat catalana. Convé adduir, en qualsevol cas, que aquesta inclusió és híbrida, segons la terminologia de Homi K. Bhabha, ja que les autores entenen la catalanitat com una suma de les diferents identitats que les conformen, segons les arrels familiars o també el lloc de naixement i el context on han crescut.

Ens basem exclusivament en les obres escrites per dones perquè, tal com assenyalava Emine Lale Demirtürk, el gènere autobiogràfic escrit per dones immigrants mereix una atenció especial, pel fet de tenir perspectives diferents respecte a les obres escrites per homes. I és que podem observar com els processos migratoris alteren de manera més significativa la vida de les dones que la dels homes, per la relació que mantenen amb la seua cultura d'origen i per les nocions de gènere que intenten transmetre i legitimar. La crítica assegura que les autobiografies escrites per dones immigrants palesen una més gran consciència d'identitat de gènere, ja que no només parlen del procés de créixer i esdevenir dona, sinó que s'endinsen en les tensions que es generen entre les dues cultures en què es mouen i, en aquest sentit, conviden el lector a una anàlisi i una reflexió profunda sobre les noves identitats.

INTERCULTURALITAT I LITERATURA POSTCOLONIAL

Observem com aquesta literatura de memòries i de viatges d'anada i tornada està íntimament relacionada amb la literatura postcolonial, tal com ja hem avançat. Si bé Catalunya o els Països Catalans mai no han viscut un procés de descolonització com a tal, sí que podem establir lligams ben propers entre aquest tipus de literatura escrita especialment al segle XX i l'obra de les autores catalanes a què fem referèn-

cia. Aquests lligams temàtics no resulten estranys, si tenim en compte que aquesta és una literatura necessària i que no només ens fa entendre el món en què vivim, sinó que inclou altres identitats no hegemòniques. En coincidència cronològica amb la publicació de l'obra de Francesc Candel sorgeix un gènere conegut com a literatura postcolonial, que engloba una literatura de memòries, de retrobaments, de processos identitaris i d'hibridacions. Els estudis dels crítics, com el pioner Frantz Fanon (1952) i posteriors com ara Edward Said (1978), Homi K. Bhabha (1994), Benedict Anderson (1983), Gayatri Chakravorty Spivak (1995), Avtar Brah (1996) o Samir Amin (1988) ens han ajudat a entendre i situar en el seu context les obres classificades com a postcoloniales, de les quals trobem nombrosos exemples a la literatura nord-americana, anglesa o francesa. Parlem d'obres d'autors i, especialment, autores com ara Jean Rhys, Jamaica Kincaid, Maxine Hong Kingston, Sandra Cisneros, Assia Djebar o Latifa Ben Mansour, per posar alguns exemples. Es pot establir aquest lligam pel fet que si bé es troben situades a la perifèria de la societat i de la cultura dominant, és també des d'aquesta posició —en termes geogràfics i culturals— que donen a conèixer una identitat híbrida arrelada al concepte d'espai *in-between* de Bhabha, un espai que no pertany ni a un estat ni a l'altre i que, per tant, no respon a una identitat única, homogènia o estanca.

Segons una definició bàsica encunyada per Peter Brooker, el postcolonialisme és «l'estudi de l'impacte ideològic i cultural del colonialisme occidental i en particular de les seues conseqüències en l'aparició d'identitats nacionals independents i individuals». En aquest sentit, Stewart King assenyala que Catalunya no és un país postcolonial com qualsevol país d'Àfrica, Àsia o Amèrica Llatina i, a més, la seua ubicació com a país que hauria experimentat una mena de colonialisme és problemàtica i ambigua però, malgrat això, Catalunya mostra molts trets comuns amb altres països anteriorment colonitzats si ho observem en termes de l'imperialisme cultural que han dut a terme diferents règims centralistes espanyols i, sobretot, si tenim en compte la naturalesa dels mitjans adoptats pels catalans per a resistir aquesta dominació.

Ens interessa la relació entre la literatura i la identitat cultural perquè la literatura pot ser considerada com una de les formes més poderoses de creació identitària. Un fet que, en el cas del català, exhibia la seua força ja des de la Renaixença. Benedict Anderson afirma al seu llibre, tan influent, *Comunitats imaginades* que la narrativa juga un paper clau en la conformació d'una identitat comunitària i social, per la seua capacitat de descriure un espai social, de representar una comunitat, de circumscriure una societat. Homi K. Bhabha afegeix a aquesta idea que les «nacions» són a les seues narracions. Per a aquest autor, una nació es forma com un

sistema de significats culturals, els quals representen la vida social d'aquesta nació. «Representen» en el doble sentit de convertir la realitat en imatges i ser representatius d'aquesta; és a dir, la repetició d'imatges i idees que hi ha a la literatura, la història, el folklore, els mitjans de comunicació o la memòria popular, ajuden a crear una representació de la nació.

D'aquesta manera es pot argumentar que no hi ha identitat fora de la representació: una nació és com és en la mesura que es representa com a tal. En aquest sentit, cal afegir allò que assenyala King, quan destaca que la importància de la narrativa com a mitjà per a indagar en la identitat rau en la seua capacitat per a representar-nos no només a nosaltres, sinó també la imatge que volem mostrar als altres.

UNA NOVA GAMMA D'ESCRITORES

Considerarem, doncs, la situació literària catalana des de la perspectiva de les teories postcoloniales, ja que la relació entre identitat, literatura i representació de les veus subalternes ens permetrà entendre millor aquesta nova gamma d'escriptores que exploren uns temes que no havien estat mai tractats a la nostra literatura. De fet, no és fins la primera dècada del segle XXI que irromp a la literatura en català un nou corrent d'escriptors i, sobretot, d'escriptores que van arribar a Catalunya quan eren infants o de joves, en gran part per reagrupament familiar i que, a l'hora de posar-se a escriure, proposen una sèrie d'obres inserides dins el gènere de les novel·les autobiogràfiques o de les memòries. Parlem ací d'autores com Asha Miró (Índia, 1967), Najat El Hachmi (Marroc, 1979), Laila Karrouch (Marroc, 1977), Agnès Agboton (Benín, 1960) o, fins i tot Nadia Ghulam (Afganistan, 1985).¹ Tot i que aquestes autores no conformen el repertori sencer d'escriptors no nascuts en qualsevol dels territoris de parla catalana que escriuen en català, sinó que conformen el corpus d'estudi d'una investigació² que pretén demostrar dues tesis principals: que la literatura catalana també compta amb un gènere que segueix les temàtiques i formes de la literatura postcolonial i que aquestes obres autobiogràfiques escrites per dones immigrants obrin una finestra a l'enteniment i a l'acceptació de les múltiples identitats que conformen la nostra societat avui en dia.

¹ Per bé que l'obra d'aquesta darrera escriptora l'hem d'incloure dins del gènere literari d'escriptura col·laborativa, ja que la novel·la autobiogràfica *El secret del meu turbant* (Premi Prudenci Bertrana 2010), fou escrita conjuntament amb la periodista Agnès Rotger

² Aquesta investigació va formar part de la tesi doctoral amb menció internacional «La construcció del subjecte autobiogràfic femení en la literatura catalana de la immigració», defensada l'any 2013 a la Universitat de València

Efectivament, les novel·les de les autores esmentades, així com les novel·les de Sandra Cisneros, Assia Djebar o Jamaica Kincaid, es troben unides per una triple marginalitat: gènere, color i, en el cas del català, llengua. I és que tal com afirma Helena González: «qualsevol discurs situat a la perifèria de les grans literatures occidentals, i amb consciència de carència, mostra una gran capacitat d'interferències amb altres sistemes contigus més significatius i estables».

Podem, a més a més, parlar d'una feminització del fenomen migratori a la literatura catalana. I ho fem a partir d'un corpus amb una clara referència comuna d'un espai i un temps determinats: les obres que ens interessin són obres escrites durant la primera dècada del segle XXI, per dones que van arribar a Catalunya sent infants (en un cas, durant la joventut) i que publiquen ja sent adultes. Cal destacar que, si bé les autores de les obres en què ens hem basat estan totes contextualitzades a Catalunya, al País Valencià el Premi Sambori de 2017 en la modalitat de primer cicle de primària individual, se'l va endur la valenciana d'origen senegalés Tiguida Cissokho Cissokho, amb el relat «Jo sóc Tiguida». Es tracta, doncs, d'un punt de partida ben interessant i que respon a la realitat més immediata de les aules actuals, cosa que enriqueix la nostra llengua i la nostra literatura amb accents i matisos diferents. Caldrà, en aquest sentit, no perdre de vista els relats escolars premiats, així com també analitzar quina és la possible producció literària posterior, que respondria a una normalització incipient de la llengua al País Valencià.

Així i tot, i pel que fa a la marginalitat en què encara es troben aquestes obres, cal assenyalar que la mancança resultant encara s'agreuja més per la falta de referents: la producció bibliogràfica per part de dones immigrades catalanes és tremendament minsa, per la qual cosa les autores actuals viuen un immens sentiment d'orfenesa. La situació amb què s'enfronten aquestes dones escriptores les converteix en naufragues dins una àmplia mar on els seus repertoris es disseminen. Amb tot, no hem d'oblidar —com ha assenyalat Laia Climent— que malgrat que les obres d'aquest corpus pateixen «aquesta triple circumstància subalterna, també gaudeixen, tanmateix, d'una acceptació social i d'una promoció molt potents», ja que la societat catalana contemporània necessita aquesta normalització també en el terreny literari, per tal d'avançar cap a la societat multicultural i multilingüe que es pretén formar. Per això ens resulta tan interessant la idea de King adés esmentada: no es tracta només d'allò que es necessita contar, sinó d'allò que ens cal transmetre com a societat.

Aquesta acceptació social i institucional la veiem en el fet que han estat premiades en diversos certàmens literaris, com ara el Ramon Llull, el Premi Columna Jove, el Premi Prudenci Bertrana, així com també amb l'acollida que aquestes autores i les seues obres han tingut als mitjans de comunicació. Com assenyala Teresa Colomer:

«La literatura, sense cap dubte, és un instrument potent per a aquesta finalitat, així com ja ho va ser en la constitució de les representacions nacionals durant el segle XIX. Molts elements de l'imaginari social es transmeten mitjançant la literatura i en aquesta es produeix un joc de símbols i referents culturals que permeten construir la consciència de pertànyer a un ampli espectre d'identitats que abasta, des de la cultura més pròxima, fins la pròpia percepció d'individus integrants de la humanitat».

Si prenem com a punt de partida el fet que la literatura contribueix a l'articulació i conjugació de les identitats culturals de cada persona i permet visualitzar que, com més arrelada és l'experiència en una cultura concreta, més universal esdevé, l'anàlisi de les obres que proposem intentarà mostrar el procés de construcció d'unes identitats híbrides que reclamen la seua inclusió dins la societat catalana actual.

ELS «ALTRES» JA SOM «NOSALTRES»

L'escriptora Najat El Hachmi argumentava en una entrevista que «els altres» ja som «nosaltres» i que, doncs, es tracta de fer un canvi de perspectiva i de repensar què significa la societat al segle XXI. És per això que l'escriptura autobiogràfica femenina en contextos postcoloniais ens serveix a l'hora d'explorar i apropar-nos a una nova gamma d'autores que relaten la seua vida entre fronteres. Agnès Agboton, Laila Karrouch, Najat El Hachmi i Asha Miró construeixen als seus relats una identitat transnacional en concordança amb les pràctiques autobiogràfiques postcoloniais, que tracten el fet de ser dona entre cultures, els processos de resistència, l'hibridisme, la (in)visibilitat, i la rebuda i lloc que cerquen i ocupen a les societats d'acollida, en aquest cas concret, a Catalunya. Les seues obres suposen un nou gènere dins de la literatura catalana, que és el resultat no només d'un context social concret, sinó també de les polítiques d'immersió i d'acollida dels nouvinguts. Aquesta literatura enriqueix la nostra tradició literària en dos vessants: d'una banda, formalment, pel fet que tracta el gènere autobiogràfic femení que, en el cas del català, compta amb relativament pocs referents que l'hagen precedit i que podrien servir de model. I, d'una altra banda, temàticament, pel fet que ajuda a crear una identitat híbrida que s'afegeix al prototip d'identitat catalana i que comporta una aportació ben remarcable en la constitució d'una literatura multicultural, en consonància amb les grans tradicions literàries contemporànies.

Aquestes autobiografies escrites per dones contextualitzen un nou corrent literari que respon a una societat i a un temps: la societat catalana de principis de segle XXI, en procés d'esdevenir una societat multicultural, però que també ha de fer front a les grans desigualtats socials que es generen quan s'enfronten dues tradicions culturals diferents i, de vegades, fins i tot oposades.

L'accés a l'escriptura i més encara, l'accés a l'escriptura per part de les dones, s'ha plantejat històricament i en diferents societats com la principal via d'emanipació del sexe femení i, al mateix temps, és una postura activista en pro de la reivindicació d'una educació més igualitària entre dones i homes. Per aquesta raó, els textos de referència es presenten sovint com un testimoniatge de denúncia i de reivindicació. Aquest sentiment originari que també es va produir a les escriptores nord-americanes d'origen afroamericà o xicà, o a les francòfones o anglòfones de famílies procedents d'antigues colònies, es diluirà amb el temps a causa de les limitacions i les confrontacions entre els considerats nadius i els considerats «mestissos» (tot i que hagen nascut ja al país d'acollida), i desembocarà en una concepció de l'escriptura com a refugi.

L'anàlisi de les obres de les autores esmentades, d'altra banda, permet un acostament singular al gènere autobiogràfic, dins el qual trobem exemples d'històries d'adopció (*adoption life stories*) com *La filla del Ganges* o *Les dues cares de la lluna* d'Asha Miró; l'autoetnografia a *Més enllà del mar de sorra* d'Agnès Agboton on l'autora parla en nom d'una comunitat hispanoafricana; el *Bildungsroman* que trobem a *De Nador a Vic* de Laila Karrouch en el sentit de l'evolució personal que culmina amb l'acceptació i el triomf social; l'escriptura col·laborativa a les obres de Miró o les característiques del *relational life writing* que trobem a les obres de Najat El Hachmi, en el sentit que s'enfronta a les categories «home, blanc, cristià i heterosexual» per a escriure des de categories diferents (i als marges de la cultura dominant) que provoquen una nova consciència de si mateixa.

Aquestes autores comparteixen el fet de tractar la construcció d'una identitat que es mou entre fronteres socials, culturals i de gènere. Aquesta construcció identitària, però, no pot ésser llegida com a realitat, sinó que hi ha una sèrie de paratextos i lectures entre línies que ens indiquen que es tracta d'una identitat construïda per tal d'assolir les expectatives dels lectors de la societat d'acollida. Així i tot, aquestes narratives transnacionals aporten un nou gènere a la literatura catalana que va més enllà de la innovació temàtica i que innova també en el sentit formal, ja que el gènere autobiogràfic i de testimoni no ha estat un gènere àmpliament conreat a la literatura catalana i, a més, compta amb escassos precedents femenins.

PER A CONCLoure

Tot plegat, i sense perdre de vista les semblances amb la literatura postcolonial que tracta sobre la construcció de la identitat des d'un punt de vista femení i transnacional, ací hem fet una aproximació a un gènere que ha estat escassament conreat a la literatura catalana escrita per dones, com és el gènere autobiogràfic, i ho hem fet

des del vessant multicultural i de construcció de la identitat híbrida que proposa la nova gamma d'escriptors no nascudes a Catalunya ni a cap dels territoris de parla catalana. Segons apunta Josefina Bueno, al marge del valor literari que presenten els textos i de la repercussió respecte d'un canó literari, s'ha de destacar la reflexió que susciten des d'un punt de vista sociològic: «Aquestes noves identitats que naixen des de la ficció són la millor manera d'acceptar i fer visible la condició d'immigrant com una identitat fronterera que donarà pas a la conformació d'una societat construïda en la pluralitat i la igualtat. L'anàlisi d'aquest corpus, encara emergent a l'Estat espanyol, constitueix un poderós aliat per a consolidar els nous paràmetres que plantegen els desafiaments de la societat del segle XXI». Cal apuntar, de tota manera, que al situar aquestes noves veus de la literatura catalana com a veus «migrants», «transfrontereres», «perifèriques» o de «segona generació» i al fixar-nos únicament en l'aportació multicultural i plural que suposen, podem caure en el risc de situar «l'altre» en un espai sense territori fix i, fins i tot, «guetitzat», i que la relació i contacte que mantinga amb la considerada «literatura autòctona», després d'aquests anys de puixança, resulte superficial i excepcional. Caldrà, doncs, un projecte a llarg termini que done cabuda a aquestes veus de la literatura catalana que proposen una literatura híbrida i en consonància amb l'evolució que es pot observar a la societat del segle XXI. ◀

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries

AGBOTON, Agnès (2005): *Més enllà del mar de sorra. Una dona africana a la nostra terra*, Barcelona, Plaza & Janés.

EL HACHMI, Najat (2004): *Jo també sóc catalana*, Barcelona, Columna.

— (2008): *L'últim patriarca*, Barcelona, Planeta.

KARROUCH, Laila (2009): *De Nador a Vic*, Barcelona, Columna (2004).

MIRÓ, Asha (2003): *La filla del Ganges*, Barcelona, La Magrana.

— (2004): *Les dues cares de la lluna*, Barcelona, La Magrana.

Fonts secundàries

AMIN, Samir (1988): *Eurocentrism*, Londres, Zed Book.

ANDERSON, Benedict (2005): *Comunitats imaginades*, València, Afers/PUV (1983).

BAUMAN, Zygmunt (2005): *Identitat. Converses amb Benedetto Vecchi*, València, PUV.

BHABHA, Homi K. (1994): *The Location of Culture*, Londres, Routledge.

- (1994): «DissemiNation: Time Narrative and the Margins of the Modern Nation», dins Homi K. Bhabha: *The Location of Culture*, Londres, Routledge, pp. 199-244.
- (ed.) (2009): *Nation and Narration*, Londres, Routledge (1990).
- BRAH, Avtar (1996): *Cartographies of Diaspora*, Londres, Routledge.
- BROOKER, Peter (1999): *A Concise Glossary of Cultural Theory*, Londres, Arnold.
- BUENO ALONSO, Josefina (2009): «Nuevas perspectivas de género en la Europa multicultural: escritoras/mujeres magrebis en Francia», dins M. Palma (coord.): *Matrias, patrias: identidades genéricas traspasando*, Madrid, Entimema, pp. 55-69.
- (2010): «Del Magrib a Catalunya: veus de dones en català», dins Laia Climent (ed.): *Desvelant secrets: les dones de l'islam*, València, Tres i Quatre, pp. 167-181.
- CANDEL, Francesc (1964): *Els altres catalans*, Barcelona, Edicions 62.
- CLIMENT, Laia (ed.) (2010): «Dones, immigració i literatura catalana, *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 21, pp. 23-36.
- COLOMER, Teresa, i Martina FITTIPALDI (coords.) (2012): *La literatura que acoge: inmigración y lectura de álbumes*, Caracas, Banco del Libro.
- DEMIRTÜRK, Emine Lale (1986): *The Female Identity in Cross-cultural Perspective: Immigrant Women's Autobiographies*, Iowa, University of Iowa Press.
- FANON, Frantz (2009): *Piel negra, máscaras blancas* [1952], Madrid, Akal.
- GONZÁLEZ, Helena (2009): *Género y nación*, Barcelona, Icaria.
- KING, Stewart (2006): «Catalan Literature(s) in Postcolonial Context», *Romance Studies*, 24, núm. 3, pp. 253-264.
- (2005): *Escribir la catalanidad. Lengua e identidades culturales en la narrativa contemporánea de Catalunya*, Woodridge, Tamesis.
- SAID, Edward (2003): *Orientalismo*, Barcelona, Random House Mondadori (1978).